

Tržní hospodářství a etika – etický pohled na hospodářství

Josef Thesing

I.

Otázky etiky se již nějakou dobu těší zvláštní pozornosti. To platí pro oblast politiky, ovšem také etika a hospodářství jsou témata, která zaujímají významné místo jak v politické diskuzi, tak i ve vědeckém výzkumu. Příkladem toho, že téma etiky má svůj význam, jsou např. knižní tituly jako *Trh s morálkou*,¹ popis korupčních případů, stížnosti na převládající materialismus a konzumismus a v neposlední řadě i paušální tvrzení, že za bezesporu politováníhodné nešvary a výstřelky zodpovídá hospodářství nebo politika.

Není to přitom nic nového, neboť vždy existovaly fáze a období, v nichž etické otázky měly svůj zvláštní vliv. Morální obvinění byla vždy součástí veřejné diskuze. Není zase tak neobvyklé, že se mnohdy objevuje snaha s odkazem na etické hodnoty vytyčit ekonomice hranice, aby ji tím – ať již z jakýchkoli důvodů – bylo možné určitým způsobem usměrnit. Takové požadavky se objevují tehdy, kdy skandály nebo vývojové odchylky vyvolají předsudky vůči hospodářství, vůči podnikatelům, vůči úsilí o zisk a hospodářskou moc. Viděno z tohoto hlediska je etika a hospodářství věčným tématem.

V roce 1989 byl ve středoevropských a východoevropských zemích zahájen proces systémových změn.² Tyto systémové změny se vyznačují tím, že se nejen podstatně mění politické a hospodářské systémy, ale že se chování lidí v politice a v hospodářství musí podřítit novým normám, pravidlům a institucím. Tento fenomén je historicky nový. Dosud neexistoval takový úkol, jakým je přeměna reálně existujícího socialistického systému hospodářství a politiky ve svobodně určený systém demokracie a sociálního tržního hospodářství. Tyto neobvykle obtížné procesy, které lze nazvat transformací, vytvořily v jednotlivých postkomunistických zemích novou situaci.

S tím jsou spojeny nové otázky. Pro demokratické uspořádání a pro sociálně spravedlivý hospodářský řád představují obě orientační hodnoty – svoboda a spravedlnost – velmi důležitou podstatu. Nejde pouze o samotnou formální svobodu. Svoboda nemůže být nikdy emancipačně omezena, jejím příčinným důsledkem je solidarita. Proto patří k sobě subsidiarita a solidarita stejně tak jako ochota k riziku a jistota. Etika odpovědnosti a etika smýšlení tvoří jednotu a také vlastní odpovědnost a státní zabezpečení působí společně.

To možná stačí ke zdůvodnění, proč je tak potřebné a užitečné zabývat se otázkami etiky a tržního hospodářství. Nejde však o to, jednostranně zatížit podnikání etickými směrnici, ale o to, aby souvislost mezi hospodářským systémem a jeho působením na občany a společnost popisovala problémové a konfliktní pole. Zde se nabízí široké pole působnosti pro interdisciplinární výzkum a diskuze. Ekonomové, experti na sociální vědy, filozofové a teologové mohou společně vykonat užitečnou práci. Koneckonců jde o to, vytvořit pro lidi, kteří žijí v jedné společnosti, pevný terén, jenž by umožnil, aby účinky ekonomiky a politiky mohly být nejen stále znovu zkoumány a definovány, ale aby bylo možné sestavit normy, hodnoty a pravidla, které by doplnily funkční a institucionální stránku potřebným etickým aspektem. Je totiž nesporné, že každé individuuum potřebuje pro svou vlastní orientaci ve společnosti etickou normativní bázi, tedy něco jako vnitřní kompas chování, jenž vytyčuje a řídí vlastní jednání.

II.

Nejprve bych se chtěl poněkud obšírněji zabývat tématem hospodaření. Proto musím začít výkladem několika následujících pojmů. Často se hovoří o hospodářském řádu, o hospodářské ústavě, o hospodářském systému, o tržním hospodářství či o sociálním tržním hospodářství. Tuto mnohost pojmů se pokusím alespoň trochu uspořádat.

Přítom je nutné vyjít ze skutečnosti, že v každé společnosti, v níž žijí lidé, je třeba řešit hospodářské problémy. Ty vznikají tím, že lidé mají své potřeby, které jsou nezbytné k jejich životní existenci. K uspokojení těchto potřeb musejí být k dispozici vhodné statky, tedy zboží a služby. Ovšem mezi potřebou a uspokojováním existuje diskrepance.

Hospodaření je poznamenáno uspokojováním statků, lidé jsou však zároveň i aktéry hospodaření. K hospodaření člověka patří též obraz člověka. Není to čistě jen obraz člověka, ale jde o představu, která musí být vytvořena lidských chováním v ekonomice. Je proto potřeba vědět, které základní prvky ekonomického chování člověka se zde projevují. Patří sem nejen hodnoty, způsoby chování, vědění a znalosti, ale také zkušenosti a představy. Tyto představy jsou vždy ovlivněny lidskou individualitou, která je příčinou vzniku potřeb jednotlivce.

Pro definici pojmů je důležitý výraz řád. Tam, kde lidé žijí spolu, musí být lidské spoležití uspořádáno. To platí ve zcela zvláštní míře i pro ekonomiku a politiku. Řád je vlastně souhrnem pravidel, která umožňují vytvoření a fungování potřebných institucí. Z hlediska společnosti jako celku je proto možné hovořit o státním právu, kultuře, hospodářském a sociálním řádu. Pro hospodaření je základem hospodářský řád, jenž zahrnuje soubor pravidel a norem, potřebných pro organizační strukturu hospodářství, jakož i pro hospodářské procesy.

Podle Heinze Lamperta³ lze pojem hospodářský řád posuzovat jak instrumentálně, tak hodnotově. Instrumentálně je tento pojem bezhodnotový, protože pouze popisuje existující řád národního hospodářství. Hodnotový je hospodářský řád tehdy, když je spojen s určitou ideou o tomto řádu. Sociální tržní hospodářství je proto hodnotový hospodářský řád. Je to koncepce politického uspořádání. Byla to představa těch, kteří tento hospodářský řád ve své podstatě vyvinuli po roce 1945. Ideje pro uspořádání hospodářství se do značné míry promítají do zákonů.

Jaké jsou tedy úkoly hospodářského řádu? I zde se opět přikláním k názoru Heinze Lamperta,⁴ jenž konstatuje, že se hospodářský řád vyznačuje třemi následujícími prvky:

1) Hospodářství musí fungovat. Co to znamená? Národní hospodářství se skládá ze značného množství prvků, které se vzájemně ovlivňují. Z toho vzniká mnoho hospodářských vztahů. Soukromé domácnosti, podnikatelé i státní instituce se uplatňují jako konzumenti, producenti i jako subjekty nabízející své zboží a služby.

Žádné hospodářství není soběstačné, a proto vzniká rozsáhlá síť hospodářských vztahů také směrem ven. Právě v současné fázi mezinárodního vývoje se vzájemná závislost zvětšuje. Národní hospodářství již nemohou existovat izolovaně. Velmi důležitým prvkem mezinárodních hospodářských vztahů je tedy mezinárodní dělba práce.

2) V hospodářském řádu organizovaném podle dělby práce se každý den směňuje značné množství statků a služeb za peníze. Tato směna je možná pouze tehdy, je-li k dispozici dostatek odpovídajících institucí. Za místo směny jsou považovány trhy – od jednoduchého zelného trhu až po burzu. Prostředkem směny jsou peníze, které jsou předpokladem pro dělbu práce v hospodářství. K funkčnímu průběhu těchto rozmanitých vztahů je zapotřebí organizace. Je tedy nezbytné vytvořit instituce, trhy, peníze, normy pro hospodářské jednání, jakož i právní základy. Státoprávní uspořádání určuje normativní pravidla pro hospodaření. Právo je opět řád. Právní řád, jenž obsahuje hodnotová rozhodnutí, určuje individuální práva a společenská pravidla chování. Důležitým předpokladem pro tržní hospodářství je způsob uspořádání soukromého vlastnictví, platnost

určitých pravidel soutěže a právní ochrana. Tím jsou však implikovány mnohé etické otázky, které nemohou být rozhodnuty bezhodnotově, ale musejí předurčovat určitou obsahovou orientaci.

3) Hospodářské aktivity musejí být koordinovány.⁵ Aby bylo možné uvést nedostatky statků do souladu s uspokojováním potřeb, musí být upravena současná i budoucí potřeba za účelem individuálního životního zajištění a společenského zabezpečení. Vzdělání, správa, obrana, sociální zabezpečení i legislativa musejí být pokryty z těch zdrojů, které jsou k dispozici. To je možné pouze tehdy, jsou-li potřeby zjištěny a uspořádány podle své priority. Proto je třeba nejprve vyjasnit poměr mezi individuální a společenskou potřebou. Prostředky, které jsou k dispozici pro uspokojení potřeby – konzumní statky, přírodní zdroje, pracovní síly, peníze a věcný kapitál –, musejí být zjištěny a ohodnoceny podle jejich nedostatkovosti.

Konkrétně jde o to, stanovit odpovědi na následující otázky: Co má být spotřebováno pro individuální konzum a co vyžaduje společnost pro své potřeby? Jak je nutné zacházet se surovinami? Jak přimět soukromé vlastníky půdy a kapitálu, tj. ty, kteří disponují produkčními faktory, k potřebnému výkonu co do druhu a objemu? Jak přesvědčit ty, kteří poskytují svou pracovní sílu, aby poskytovali své zdroje produkčnímu procesu? Jaké mechanismy a instrumenty musejí existovat, aby pro ty, kteří se již aktivně nepodílejí na výrobě, bylo rovněž zajištěno uspokojení jejich potřeb?

Takové jsou tedy základní otázky úkolu, jež bych nazval jednotlivým hospodářským a celkovým hospodářským řízením. Je to skutečně velmi důležitá funkce hospodářského řádu. Musím ovšem znovu poznamenat, že rozhodování o cílech, o úkolech a o potřebách není v první řadě technického rázu. Jistě musí být věcné, ale současně musí obsahovat hodnotové aspekty, které se týkají jak individuálního chování jednotlivce, tak i společenského uspořádání celého systému. Tím opět vzniká souvislost mezi politickým systémem a hospodářským řádem. Oba uvedené prvky vyžadují řádovou souběžnost. Z historické zkušenosti lze doložit, že sociální tržní hospodářství je možné vytvořit pouze v systému státoprávní demokracie. A státoprávní demokracie je opět možná pouze v takovém systému tržního hospodářství, kde jsou zajištěny základní prvky sociální spravedlnosti. Tato souvislost vyplývá nejen z věcné potřeby hospodaření, ale také z toho, že pouze politika a hospodářství dohromady mohou zajistit stabilitu společenského řádu. Pouze v tomto spojení vzniká demokratický konsenzus. Občané v určitém systému schvalují demokracii se spravedlivým sociálním tržním uspořádáním tehdy, pokud se pozitivně promítne do jejich vlastní situace. Díky pocitu jakžtakž spravedlivého zacházení a – pokud možno – spravedlivé participace na úspěších a výnosech demokracie a tržního hospodářství vzniká souhlas s demokracií, tzv. demokratický konsenzus.⁶

Z výše uvedených úkolů je nejdůležitější ten třetí: Čeho má hospodářský řád dosáhnout? Jaké úkoly má plnit ve společnosti? Kdo o čem rozhoduje? Kdo rozhoduje o tom, co bude v jaké kvalitě a v jakém množství, kde a jak vyráběno? Kdo rozhoduje o uspokojování potřeb? Jaký je vztah mezi státem a jednotlivcem v tomto komplexu pravomocí?

Tím je popsána základní otázka politické rozhodovací pravomoci mezi jednotlivcem a státem. V hospodářském řádu sociálního tržního hospodářství je např. samozřejmé, že převážná většina výrobních prostředků nemůže být ve vlastnictví státu.

Hospodářské jednání je ve svém ekonomickém rozhodování svobodné. Stát, vláda i parlament mohou rozhodovat pouze v rámci své kupní síly. Rozhodovacími kompetencemi disponují prostřednictvím daní a úvěrů. Proto v takovém systému není hospodářství prostředkem pro státní účely. Jiná je však situace tehdy, pokud se převážná většina výrobních prostředků nachází ve vlastnictví státu. Lze to vyložit na praktickém příkladě. Hospodářský řád obsahuje také politický vliv. Svoboda tisku a svoboda projevu jsou základními lidskými právy. Jejich uskutečnění však záleží na tom, zda pro jejich uplatnění lze svobodně vyrobit dostatek potřebných publikací. Jsou-li tiskárny ve státním vlast-

nictví, může stát hospodářsky kontrolovat vydávání publikací. To se v minulosti stávalo často a vyskytuje se to i dnes.

Rovněž svoboda volného pohybu osob, která se již částečně v Evropě uplatňuje, může sloužit jako příklad toho, zda politika a hospodářský řád spolu korelují. Ani svobodu volného pohybu osob a svobodný osobní rozvoj nelze uplatnit v takovém hospodářském řádu, v němž existují devizové příděly. Prostřednictvím přídělového hospodaření s devizami mohou být totiž politická práva i svoboda projevu omezeny tím, že nejsou k dispozici potřebné prostředky k tomu, aby se v zahraničí nakoupila literatura. Ale i tyto skutečnosti jsou již dávno známy.

Tuto myšlenku lze ještě dále rozvést. Pro uspokojení literárních, sportovních, náboženských, hospodářských a politických potřeb jednotlivců jsou zapotřebí ekonomické statky. Bez svobody spotřeby a výroby je omezen rozvoj osobnosti. Z toho chci pouze vyvodit závěr, že se politické, státní, právní a hospodářské uspořádání vzájemně podmiňují a jsou vlastně pouze rozdílnými prvky jednoho životního a státního řádu, a proto musejí být sladěny dohromady.

Hospodářský řád má ovšem také společensko-politický úkol. Hospodaření musí umožňovat uplatnění základních politických práv. Hospodářský řád je součástí celospolečenského řádu. Nebo jinak řečeno: Sociální tržní hospodářství představuje způsob uspořádání hospodářství v systému liberální demokracie. Skládá se ze systému institucí a norem, které přispívají k realizaci ekonomických a společensko-politických cílů prostřednictvím hospodaření. Ludwig Erhard, jenž se velmi zasloužil o úspěšné zavedení sociálního tržního hospodářství v Německu, formuloval tyto – uznávám, že poněkud suché a komplikované – souvislosti následovně: Cílem sociálního tržního hospodářství je vytvořit blahobyt pro všechny.⁷ To je všeobecná definice stanoveného cíle hospodářského řádu. Tím je znovu nastolena souvislost mezi politikou, ekonomikou a etikou. Určení cílů řádu je politickým úkolem. Splnění úkolů hospodaření zajišťuje samotné hospodářské uspořádání. Ovšem určení norem chování a hodnotových představ, hospodaření jednotlivce a spolupůsobení společnosti je etickým úkolem. Je to oblast hospodářské etiky.

III.

Co je to hospodářská etika?⁸ I zde je nutné nejprve objasnit některé pojmy. Ětos a morálka jsou výrazy, které charakterizují to samé: lidské jednání. Etika je reflexe vytvářející teorii o tomto stavu věcí. Člověk žije ve společnosti, tj. společně s jinými lidmi. Je aktérem i původcem jednání a způsobů chování. Osoby koexistují ve společném světě. Z tohoto důvodu je lidské jednání podstatně určeno interakcí. Člověk jedná vždy vzhledem k jinému člověku a ve společenském kontextu, a to podle pravidel. Tato pravidla vyžadují orientaci, čímž získávají morální kvalitu. Tak vzniká ětos jednání. Odtud vzniká reflexe o tomto stavu věcí, která se vyjadřuje v etice.

Co z toho vyplývá pro hospodářskou etiku? Reflektuje o pravidlech a rozvíjí pravidla, která určují, zda hospodářské jednání odpovídá morálně definované účelnosti. To se přirozeně vztahuje také na hospodářskou funkční souvislost i na spojení hospodářského elementu s dalšími prvky společnosti. Hospodářská etika tematizuje morálně definovanou účelnost rozhodování v hospodářských interakčních pozicích. Do popředí přitom vystupují sociálně etická hlediska, neboť rozhodující je prvek interakce. Kromě toho je třeba zdůraznit, že se hospodářská etika stává konkrétní až tehdy, když na základě chování a jednání mohou být morálně definovány konkrétní otázky a situace.

Jak se zachovám v určité situaci? Z toho mohou vzniknout opět určité kontextové vztahy. Etika povinností může v hospodářském aspektu souviset s etikou statků a s etikou ctností. Individuální etiku je třeba zase vidět v souvislosti se sociální etikou. V jednom případě se vztahuje na samotné individuum, v jiném na společnost. Tyto dílčí prvky jsou vždy spojeny s konkrétními akcemi. U etiky povinností jde o otázku, podle které morální orientace jsou směřovány určité způsoby chování. U etiky statků jde o to, mravně rozhod-

nout, zda určitá kvalita, určitý luxus produktu, případně také výrobní náklady produktu jsou slučitelné s vlastní etickou reflexí.

Pojem etiky ctností poukazuje na schopnosti a dovednosti, které vytyčují morální hranici pro individuum samotné, jakožto jednotlivou osobu. To všechno slouží k vypracování měřítka pro posouzení etické kvality hospodaření. Hospodářská etika si klade za cíl především prozkoumat v reálném hospodářském řádu existující systém pravidel v souvislosti s jeho etickou kvalitou. Pro utvoření etického úsudku o hospodářském řádu sociálního tržního hospodářství je tedy podstatné, zda jsou zajištěny mocenské, rozdělovací a konkurenční poměry, související se základními principy spravedlnosti.

Hospodářství a hospodářská etika se nemohou obejít bez morálky. Morální postoje, jako je důvěra, spolehlivost, věrnost a víra, mají také svůj čistě ekonomický dopad. Jsou totiž schopny snižovat náklady při směnných obchodech. Pokud existuje hodnotový konsenzus o hospodářských procesech, vzniká mezi smluvními stranami důvěra, která umožňuje jejich rychlejší vyřízení. Tím se zvyšuje výkonnost trhu. Na druhé straně je rovněž nutné si uvědomit, že ekonomická etika ani etika neutrálního hospodářství neexistují. Obě jsou jen prvky lidského jednání.⁹

V kterých dílčích oblastech se může uplatnit hospodářská etika? Je jistě oprávněné hovořit o podnikatelské etice. Pokud existuje, usnadňuje každodenní rozhodovací procesy v podniku. Přitom nejde pouze o chování podnikatele, ale též o strukturální etiku, která se vztahuje na samotný podnik.

Do oblasti odpovědnosti manažerů patří etika ctností. Manažeři se musejí zamýšlet nad tím, jak např. korektně uplatnit zákonné předpisy. Jde nejen o zajištění dobré pozice podniku na světovém trhu, ale i o udržení pracovních míst a o respektování ustanovení o životním prostředí. Podnikatelé a manažeři nemohou jednat výhradně podle kritéria hospodářského úspěchu, i když je důležitá rentabilita podniku, podobně jako důraz na vlastní kariéru. Všechny uvedené skutečnosti však vyžadují kontrolu podle mravních kritérií.¹⁰

Etiku ctností je potřeba rovněž vidět v souvislosti s kulturou podnikání. V tomto případě jde o souhrn norem, hodnotových představ a myšlenkových postojů, které poznamenávají chování pracovníků na všech stupních, a tím ovlivňují i vnější obraz podniku.¹¹ V současnosti lze pozorovat úbytek pracovních ctností, jako je včasnost, vědomí odpovědnosti, poslušnost a plnění povinností, ve prospěch pracovních ctností, jako je cit pro týmovou práci, formulace vlastního názoru, otevřenost, vlastní odpovědnost a sociální snášenlivost. Kultura podnikání je dnes chápána jako „souhrn společných hodnot a norem, jenž se konkretizuje v organizačních způsobech jednání a v symbolech“.¹² Podnik získává svůj vlastní styl, vlastní profil. Přitom důležitým prvkem této kultury podnikání je podnikové klima.

Podniky jsou ve společnosti začleněny do vzájemných vztahů. Nezůstávají imunní vůči společenským, kulturním a politickým změnám. Komunikativní styl řízení, rovnoprávnost žen, výrobní metody šetrné vůči životnímu prostředí, to jsou prvky, které otevírají nové možnosti kooperace.

Chtěl bych se ještě vrátit k pojmu hospodářská etika. Jako výchozí bod mi slouží hospodářsko-etické reflexe, které „vyvinul“ A. F. Utz.¹³ Ten se zmiňuje o těch rovinách:

1) Hospodářská etika má svou vlastní logiku. Začíná obecnými a velmi abstraktními normami všeho podnikání. Tuto úroveň Utz srovnává s naukou o hodnotách, která se zabývá otázkou smyslu účelu hospodářského jednání. Proto hovoří o první úrovni hospodářské etiky jako o metafyzice hospodářství. Jde o všeobecné účely, které jsou předřazeny konkrétnímu naplnění lidské přirozenosti, tj. „obecný prospěch stojí před vlastním prospěchem“.¹⁴

2) Jaké jsou skutečné sklony a způsoby chování lidí ve styku se statky? Z odpovědi na uvedenou otázku lze dojít k poznání, jak má vypadat řád hospodářského jednání, což je užitečné pro naplnění nejvyšších norem sociální spravedlnosti. Z nich je možné odvodit kritéria pro sociálně spravedlivý hospodářský řád a pro sociálně spravedlivý hospodářský systém.

3) Teprve po objasnění těchto otázek mohou být projednány jednotlivé problémy, k nimž patří postavení pracovníka a vlastníka kapitálu v hospodářství. Otázky sociálního partnerství, tarifní autonomie, tvorba spravedlivé ceny, peněžní a úvěrové otázky, to jsou detailní otázky, důležité pro organizaci hospodářského procesu.

Dalším aspektem, jimž se musí zabývat hospodářská etika, jsou vzory současné hospodářské etiky. Obsahové vzory pro hospodaření se orientují podle obrazu člověka.¹⁵ Člověk je středem hospodaření. V této souvislosti je třeba si položit zejména otázku, jaké zvláštní znaky musí mít obraz člověka, aby byl použitelný k zodpovězení etických otázek. Proto není v tomto smyslu obrazem člověka tzv. homo economicus, který se neustále a neúnavně žene pouze za ziskem a vlastním prospěchem. Člověk totiž není přesně takový, jak jej ve svých modelech popisují ekonomové. Z toho vyplývá, že je tento pojem velmi povrchní, a proto i nepoužitelný. Člověk je vlastně polidštěná příroda. V tomto etickém označení je sice jediným subjektem, nikoli však jediným objektem morálního úsudku. Hospodářská etika života musí klást stále nové akcenty, které přesahují tradiční cíle a podmínky hospodaření. V dnešní době jde také o ochranu přírodního prostředí a o zachování sociálního prostředí. Nové techniky ve výrobním procesu slouží rovněž k přijemnější lidské práci.

Rozhodujícím měřítkem je důstojnost osobnosti.¹⁶ Člověk jako osobnost má zvláštní důstojnost. Při jednání prožívá vlastní identitu. Tím vzniká svoboda rozhodování, která není fixována pouze na úzké okolí, ale může být podstatně ovlivněna eticky předepsaným jednáním. Nezaměnitelnými znaky lidské důstojnosti jsou svobodné jednání, sebevědomí a vlastní odpovědnost. V hospodářské etice, která akceptuje důstojnost osobnosti, je nutné se zabývat otázkami kvality života lidí v hospodářském prostředí, což platí i pro životní podmínky. Extrémně nerovné rozdělení hospodářského bohatství je výzvou pro etiku. Ta vede k otázkám spravedlnosti ve společnosti. Na tyto otázky je nutné najít odpovědi, které by nepřeváděly spravedlnost do roviny matematiky, ale které by formulovaly životní podmínky odvozené od osobní důstojnosti lidí.

V.

K jakým závěrům lze dospět, pokud bude etická reflexe zavedena do hospodářské diskuzí? Co musí být zvaženo při vytváření nových hospodářských řádů a politických systémů? Jde o to, eticky obohatit nový model sociálního chování jednotlivce? Nebo vyjádřeno ještě praktičtěji: existuje možnost a také potřeba bojovat proti „vadnému“ chování (jako např. proti korupci nebo šlendriánu) metodami morální orientace? Stačí to samo o sobě? Nebo je nutné, aby byly kromě toho odstraněny příčiny korupce a šlendriánu pomocí zásad politického uspořádání? Musí být etika zakotvena jako integrální součást vzdělání a výchovy? Platí to i pro ekonomii?

To jsou jen některé z otázek, které je nutné si položit, avšak na něž nemohu na závěr obsáhle odpovědět, tedy pouze několik poznámek.

a) V historické fázi, kdy ve světovém měřítku probíhají obrovské změny, považují za nezbytné, aby při přetváření nového životního a státního řádu byly posíleny mravní hodnoty jako orientační předloha. Doba, v níž žijeme, je charakteristická očividnou krizí hodnot. Důvody pro ni jsou velmi různé. Pokud je pravda, že tato krize vznikla i jako součást přeměny systému, existuje dostatek důvodů k tomu, aby se dále rozvíjela diskuze o potřebnosti integrální tvorby etiky. Nejde přitom o dané normy a hodnoty, ale spíše o to, uznat potřebu této diskuze. Zdá se mi, že v této oblasti je zapotřebí ještě mnohé zvážit.

b) Kdo v současnosti sleduje vývoj ve světě, zjistí, že všechno to, co může být obecně nazváno sociální nespravedlností, představuje na národní i mezinárodní úrovni nebezpečný zdroj nejistoty, násilí, neklidu a překážek pro stabilitu. Chci uvést alespoň několik příčin tohoto vývoje. Je to rostoucí chudoba v mnoha afrických, asijských a latinskoame-

rických zemích. Chudoba přitom není pouze hospodářský, ale také sociální, kulturní a politický problém.¹⁷ Jde o nedostatek příležitostí získat práci, a tedy i dostatečný příjem. Chybí vzdělání a kvalifikace. Nedostatečná je zdravotní péče i systémy sociálního zabezpečení. Současné politické a hospodářské mocenské struktury brání snahám o modernizaci a o řešení problémů. Chybí rovněž ideje uspořádání, aby mohly být řešeny a vyřešeny nové úkoly. Zde se otevírá důležitá oblast praktické pomoci, a to výzkumem, vzděláváním a poradenstvím. Jde především o to, najít vhodná řešení, což rovněž vyžaduje etickou reflexi. Pojmy jako chudoba a bohatství je možné kvantifikovat nejen matematicky, protože se dotýkají osob a jejich důstojnosti. Tady vzniká mnoho morálních otázek o dostupnosti hospodářských statků.

c) Sociální stránka má však ještě jiný aspekt. Do oblasti sociálních problémů patří ty, které vznikají ze skutečnosti, že lidé žijí ve společnosti, organizují své zájmy a nárokují své ekonomické i sociální potřeby. Jiný aspekt sociální stránky začíná chápáním pojmu svoboda. Pokud je svoboda chápána především jako emancipace, pak zde chybí část vazby. Svoboda a solidarita však patří k sobě. Avšak to není vždy zcela samozřejmé. Člověk jako individuum postupně stále více využíval svobody k vlastnímu prospěchu, čímž vzrůstal jeho odstup od ostatních jedinců a od společnosti, a tak se oslabovala síla solidarity. Důsledky, které z toho vyplynuly pro vnitřní vazební sílu společnosti, jsou dnes citelné: rostoucí kriminalita, nárokový způsob myšlení, samoobslužná mentalita vůči sociálním dávkám. Nemůže takový přístup vést k vyčerpání solidarity? Možná nikoli náhodou se diskuze o komunitarismu rozšiřuje z USA také do Evropy. Jako zdroj solidarity jsou zde označeny communities (komunity). Američtí komunitáři tvrdí, že komunita nemůže z dlouhodobého hlediska přežít, pokud její členové nevěnují část svých schopností a svých prostředků společným cílům. Kdo zastupuje pouze soukromé zájmy, rozkládá síť sociálních struktur. Sociální povaha člověka přichází zkrátka. Občan státu se nevyhne nutnosti převzít individuální i kolektivní odpovědnost ve společnosti. To je konečnou opět základ pro demokratický řád. Demokracie v uspořádané svobodě spočívá v tom, že jsou vytvářeny společné hodnoty, zvyky, způsoby jednání a pořádkové ideje. Jistě i nadále přežívá touha po vázanosti a schopnosti vazby mezi lidmi. Stává se účinnější tehdy, pokud existuje možnost společného prožitku v komunitě. Naopak je omezena tehdy, pokud naráží na byrokratické instituce. Spolky, církve, odbory nebo politické strany by měly kriticky přezkoumat, zda skutečně přispívají ke vzniku pospolitosti, k podpoře vůle a schopnosti k solidaritě.

V této souvislosti dostává také myšlenka sociální spravedlnosti jiný význam. Základem by měla být myšlenka vzájemnosti. Každý člen komunity daruje něco všem ostatním a naopak komunita něco dluží každému členovi. Předpokladem spravedlnosti jsou samostatná odpovědná individua v otevřené komunitě. To je podstata filozofie, kterou označujeme pojmy subsidiarita a solidarita. V této souvislosti musím tedy doplnit obvyklou definici blahobytu o neekonomické veličiny, jako je např. hodnota práv a svobod. V tomto případě je možné blahobyt snadněji zařadit do společenského požadavku na sociální spravedlnost. A touto problematikou se musí zabývat právě sociální etika.¹⁸

d) Lidstvo v současné době prožívá výzvy globálních rozměrů. Je stále zřetelnější, že se žádná země, žádný region ani žádný kontinent nemohou rozvíjet bez ohledu na životní podmínky lidí v jiných zemích, regionech nebo kontinentech. Životní podmínky lidí se mění. Sociální problémy se stále stupňují. Cíl je však stále stejný – uspořádat spoluzítí lidí na Zemi tak, aby zde mohli žít v míru a svobodě, bez válek a ohrožení, bez útlaku a strachu, bez hladu, chudoby a samoty.

Je to idealistické blouznění? Já si to nemyslím. Je to spíše popis problémů, které je třeba řešit. Nejde o to, vytvořit ideální a perfektní svět, neboť všechno, co lidé na Zemi vytvoří, bude vždy nedokonalé. Jde spíše o to, abychom v současné historické fázi, kdy je nutné vytvořit mnoho nového, neboť to dosavadní se vyčerpalo a stalo se nepoužitelným, naši

odvahu k vytvoření nových idejí, konceptů, předloh, institucí a nástrojů, které by mohly řešit problémy budoucnosti. To platí především pro ekonomickou a sociální stránku. Vědci, teologové, filozofové, tedy všichni aktéři, kteří mají vliv na společnost, musejí vypracovat nové pořádkové myšlenky a systémy. Přitom jsou zde k dispozici osvědčené ideje, koncepty a zkušenosti sociálního tržního hospodářství. Ty vyžadují další rozvíjení, pravděpodobně také některé korektury, a to tehdy, pokud je ekonomická stránka nazírána jinak než ve svých reálných možnostech a sociální stránka předimenzována. To vše nelze uskutečnit bez rozchodu s tradičními výsadami. Nevyhnutelné budou také bolestně vnímané oběti. Takové významné problémy se neobejdou bez etické reflexe. Etika jako prostředek reflexe musí přispět nejen k tomu, aby byla nalezena lepší a spravedlivější řešení, ale musí také přesvědčit ty, kteří jednájí v politice a v hospodářství, o tom, že všechny snahy o vytvoření řádu, o dosažení pokroku a o nastolení spravedlnosti musejí vycházet z toho, že středem je vždy člověk. Současná historická fáze, která si jistě zaslouží označení významného dobového zvratu, sama přinutí lidstvo krátce před vstupem do nového tisíciletí pojmout etické otázky jinak a za jiných podmínek než dosud. To platí zvláště pro technologické výzvy, které před námi ještě stojí. Proto věřím, že témata jako tržní hospodářství nebo etika budou mít i v budoucnu zvláštní význam.

¹ Viz Bertelsmann-Stiftung: Markt mit Moral (Trh s morálkou). Das ethische Fundament der Sozialen Marktwirtschaft. Gütersloh 1994, s. 17 a násl.

² Viz Thesing, J.: El proceso de transformación y democratización en Europa del Este (Proces transformace a demokratizace ve východní Evropě). In: Mexico frente al nuevo siglo. KAS, Mexiko 1993, s. 7 a násl.

³ Viz Lampert, H.: Die Wirtschafts- und Sozialordnung der Bundesrepublik Deutschland (Hospodářský a sociální řád ve Spolkové republice Německo). 10. vydání. München 1990, s. 15 a násl.

⁴ Viz tamtéž, s. 17 a násl.

⁵ Viz Thieme, H. J.: Soziale Marktwirtschaft (Sociální tržní hospodářství). München 1991, s. 35 a násl.

⁶ Viz Thesing, J.: Política i democracia (Politika a demokracie). Bogotá 1995, s. 69 a násl.

⁷ K sociálnímu tržnímu hospodářství jako konceptu viz Müller Armack, A.: Genealogie der Sozialen Marktwirtschaft (Genealogie sociálního tržního hospodářství). 2. vydání, Ernst Dürr u. a., Bonn 1981. Viz též Ludwig-Erhard-Stiftung: Grundtexte zur Sozialen Marktwirtschaft (Základní texty k sociálnímu tržnímu hospodářství). Wolfgang Stützel u. a., Stuttgart–New York 1981. Viz rovněž Erhard, L.: Wohlstand für alle (Blahobyt pro všechny). 8. vydání. Düsseldorf–Wien 1964, především s. 208 a násl.

⁸ Viz Hengsbach, F.: Wirtschaftsethik (Hospodářská etika). Freiburg 1991, s. 35 a násl. Viz též Herms, E.: Theologische Wirtschaftsethik (Teologická hospodářská etika). In: Baadte, F., Rauscher, A.: Wirtschaft und Ethik (Hospodářství a etika). Graz–Wien–Köln 1991, s. 31 a násl. Viz rovněž Utz, A. F.: Sozialethik. Sammlung Politeia, Bonn 1994, s. 25 a násl. K všeobecným otázkám politické etiky viz Thesing, J., Weigelt, K.: Leitlinien politischer Ethik (Směrnice politické etiky). Melle 1988. Viz též Röpke, W.: Ethik und Wirtschaftsleben (Etika a hospodářský život). In: Ludwig-Erhard-Stiftung: cit. dílo, s. 439–450.

⁹ Viz Hengsbach, F.: cit. dílo, s. 56 a násl.

¹⁰ Viz Werhahn, P. H.: Der Unternehmer (Podnikatel). Trier 1990. Viz též Roos, L., Watrin, W., Ch.: Das Ethos des Unternehmers (Étos podnikatele). 2. vydání, Trier. Viz rovněž Ockenfels, W.: Unternehmenmoral in der Sozialen Marktwirtschaft (Podnikatelská morálka v sociálním tržním hospodářství). Trier 1993, s. 9 a násl.

¹¹ Viz Jürgensen, H.: Unternehmenskultur in internationalen Unternehmen (Podnikatelská kultura v mezinárodních podnicích). In: Unternehmenskultur in Deutschland – Menschen machen Wirtschaft (Podnikatelská kultura v Německu – lidé dělají hospodářství). Gütersloh 1986, s. 83.

¹² Osterloh, M.: Unternehmensethik und Unternehmenskultur (Podnikatelská etika a podnikatelská kultura). In: Steinmann, H., Löhr, A. (Hrsg.): Unternehmensethik (Podnikatelská etika). Stuttgart 1989, s. 145.

¹³ Viz Utz, A. F.: cit. dílo, s. 28 a násl.

¹⁴ Tamtéž, s. 28.

¹⁵ Viz Homann, K.: Ökonomik und Ethik (Ekonomika a etika). In: Baadte, F., Rauscher, A.: cit. dílo, s. 16 a násl.

¹⁶ Viz Hengsbach, F.: cit. dílo, s. 82 a násl.

¹⁷ Viz Thesing, J. (Hrsg.): Für Demokratie und soziale Gerechtigkeit (Pro demokracii a sociální spravedlnost). St. Augustin 1994, s. 7 a násl. Viz též Thesing, J.: Kulturdialog und neue Weltordnung (Kulturní dialog a nový světový řád). Zeitschrift für Kulturaustausch, 4/1994, s. 454–460.

¹⁸ Viz Kühnhardt, L.: Jeder für sich und alle gegen alle: Zustand und Zukunft des Gemeinnsinn (Každý pro sebe a všichni proti všem: stav a budoucnost smyslu pro společnost). Freiburg 1994.

Poznámka: Stať byla přednesena na Vysoké škole ekonomické v Praze, 1. 3. 1995.